İLİMLER TASNİFİ BAĞLAMINDA İHVÂN-I SAFÂ İLE GAZZÂLÎ'NİN GÖRÜŞLERİ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA¹

Nusret TAŞ²

<https://orcid.org/0000-0002-4108-7697>

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, İhvân-ı Safâ ile Gazzâlî'nin ilimler tasnifi bağlamındaki görüşlerini mukayese edip değerlendirmektir. Çalışmada esas alınan kaynaklar, İhvân-ı Safâ Risâleleri ile Gazzâlî'nin eserleridir. Çalışmanın hazırlık sürecinde söz konusu eserler incelenmiş, konuyla ilgili görüşler tespit edilerek değerlendirilmiştir.

İlk dönem İslam felsefecileri arasında yer alan İhvân-ı Safâ, din ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışmakta, görüşlerini desteklemek amacıyla birtakım bâtinî yorumlara başvurmaktan çekinmemektedir. Gazzâlî ise İslam şeriatının öğretilerine bağlı kalarak bununla çeliştiğini düşündüğü felsefî ve bâtinî yaklaşımları hedef almaktadır. Bununla birlikte bazı konularda, özellikle çalışmamızın konusu olan ilimler tasnifi konusunda İhvân-ı Safâ ile benzer birtakım görüşler savunması dikkat çekmektedir. Kanaatimize göre İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifi ve değerlendirmesiyle ilgili görüşleri, Gazzâlî'nin görüşlerine kıyasla daha tutarlı ve sistematik bir durum arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safâ, Gazzâlî, İlimler Tasnifi.

A COMPARİSON OF IKHWAN AL-SAFÂ AND AL-GHAZALÎ'S VIEWS IN THE CONTEXT OF THE CLASSİFİCATION OF SCIENCES

ABSTRACT

The purpose of this study is to compare and evaluate the views of Ikhwan al-Safa and Al-Ghazali in the context of the classification of sciences. The sources taken as basis in the study are the treatises of Ikhwan

¹Bu çalışma, 10-11 Nisan 2021 tarihinde düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu'nda (USVES) sunulan "İlimler Tasnifi ve Öğretim Süreci Bağlamında İhvân-ı Safâ ile Gazzâlî'nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma" başlıklı bildiri esas alınarak hazırlanmıştır.

²Dr., Diyarbakır Bilim ve Sanat Merkezi, nusrettas21@gmail.com

al-Safa and the works of Al-Ghazali. During the early stage of the study, the works in question are examined and opinions on the subject are determined and evaluated.

One of the early Islamic philosophers, Ihvân-ı Safâ tries to reconcile religion and philosophy, and does not hesitate to resort to some ingenious interpretations in order to support his views. On the other hand, al-Ghazali adheres to the teachings of Islamic Sharia and targets philosophical and intangible approaches that he thinks are in contradiction with this. On the other hand, some defenses of opinions similar to those of Ikhwan al-Safa on some issues, especially on the classification of sciences that are the subject of our study, draw attention. According to our opinion, the views of Ikhwan al-Safa on the classification and evaluation of sciences are more consistent and more systematic than those of al-Ghazali.

Keywords: Ikhwan al-Safa, Al-Ghazali, Classification of Sciences.

GİRİŞ

İslam medeniyetinin hâkim olduğu sınırlar genişledikçe Müslümanlar yeni birtakım düşünce, inanç ve kültür unsurlarıyla karşılaşmıştır. Örneğin İslam'ın doğuş yıllarından itibaren Müslümanlar, Yahudi ve Hristiyan düşüncesiyle karşılaşmış, H. II. asırdan itibaren Hint, İran, Süryani ve Yunan kültürleriyle yüzleşmiştir. Bunun üzerine gayr-i Müslimlerin düşünce, inanç ve kültürleri karşısında kendi düşünce, inanç ve kültürlerini ayakta tutabilmek için çeşitli savunma tedbirlerine başvurmuştur. Dolayısıyla bu bağlamda gösterilen çabalar, Müslümanların ilim ve kültür alanında büyük bir hamle başlatmalarına imkân sunmuştur.

Hilafetin Abbasilere geçtiği 750'lerden itibaren İslam kültürü ile diğer kültürlerin etkileşim süreci hızlanmıştır. Halife Mansur döneminde (762 yılında) Abdullah b. Mukaffa'nın Beydaba'ya ait "*Kelile ve Dimne*" adlı eseri Farsçadan Arapçaya tercüme etmesiyle birlikte başlayan tercüme faaliyetleri, Yunancadan tercüme edilen eserlerle devam edilmiştir. Nihayet Halife Me'mun tarafından 832 yılında Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme", söz konusu tercüme faaliyetlerini devlet eliyle organize eden akademik bir kurum haline dönüştürmüştür. Burada tercümanlar istihdam edilerek Pehlevice, Süryanice, Sanskritçe ve Yunanca yazılmış temel eserler Arapçaya tercüme edilmeye başlanmıştır. Fakat sadece tercüme ile yetinilmemiş, tercüme edilen eserler, tefsir, şerh ve yorumlarla yeni bir hüviyete kavuşturulmuştur. (De Boer, 1960: 10; Fahri 1987: 11-13, 15, 18; Gürüz, 2016: 42; Koç 1996: 26-27)

İslam dünyasında yaklaşık bir buçuk asır devam eden tercüme faaliyetleri, çeşitli ilim ve eğitim-öğretim kurumlarının ortaya çıkmasına ve aktif bir şekilde faaliyet göstermesine yol açmıştır. (Koç, 1996: 26-27; Ülken, 1961: 12) Bu dönemde Bağdat, Basra, Harran, Isfahan, Buhara, Rey, Şiraz, Kurtuba ve Kahire, belli başlı ilim ve kültür merkezleri haline gelmiştir. (Koç, 1996: 27) Abbasî Halifesi Me'mun tarafından 832'de Bağdat'ta kurulan "Beytü'l-Hikme" kurumuna benzer şekilde Fatımî Halifesi el-Hâkim bi-Emrillah tarafından 1005'te Kahire'de "Darü'l-Hikme/Darü'l-İlm" müessesesi kurulmuştur. Bu iki kurumu örnek alan Endülüs Emevîleri de el-Hakem b. Abdurrahman'ın girişimiyle Kurtuba'da "Darü'l-İlm" adıyla bir ilim merkezini inşa etmiştir. Yine 988'de Kahire'de inşa edilen "Câmiu'l-Ezher", kuruluşundan itibaren bir cami olmaktan çok bir ilim yuvası olarak hizmet vermiştir. Samanilerin hâkimiyetindeki Buhara'da ise 970'lerden itibaren "Sıvanü'l-Hikme" adlı kurum aktif bir şekilde ilmî faaliyetlere merkezlik etmiştir. (Koç, 1996: 26; Ülken, 1961: 13-15)

H. II. Yüzyıldan itibaren Müslümanlar, karşılaştıkları dış kaynaklı farklı düşünce ve inanç unsurlarına karşı kendi inanç ve düşüncelerini sistemleştirme ihtiyacı duymuşlardır. Ayrıca kendi içlerinde de çeşitli siyasî, fikhî, kelâmî ve tasavvufî ekolleri ortaya çıkarmış, birbirleriyle kıyasıya bir mücadelenin içine girmişlerdir. Nitekim Şia ve Sünnî olarak adlandırılan iki ana akım arasındaki rekabetin yanı sıra Mu'tezile ve Eş'ariyye mensupları arasındaki mücadele, ilmî çabaları ve eğitim-öğretim faaliyetlerini canlandırmış, İhvân-ı Safâ'nın da faaliyet gösterdiği H. IV. yüzyılda bu çabalar zirveye ulaşmıştır. (Çetinkaya, 2003: 9-14; Koç, 1996: 29; el-Yazıcı ve Antan, 1990: 399-400)

Sünnî ve Şiiler arasındaki rekabette Sünnîlerin ilim merkezlerini "medrese", Şiilerinkini de "Darü'l-İlm" kurumları temsil etmiştir. Orta ve yükseköğrenim amacıyla inşa edilen bu kurumlar, devlet kontrolünde inşa edilmiş, müfredatları da devlet eliyle belirlenmiştir. (Koç, 1996: 27-30) İlk dönemlere ortaya konulan düşüncelerle gerçekleşen kurumsallaşma, sonraki dönemlerdeki ilmî çalışmaların çerçevesini belirlenmiştir. (Nasr, 1985: 32) İşte İhvân-ı Safâ ve onlardan yaklaşık yüz yıl sonra dünyaya gelen Gazzâlî de bu dönemde ilmî faaliyetlerde bulunan düşünürler arasında yer almaktadır.

Kindî (801-873) ve Fârâbî'nin (872-950) yanı sıra bir grup düşünürden oluşan İhvân-ı Safâ da ilk dönem İslam felsefecileri arasında yer almaktadır. (Bk. İhvânu's-Safâ, 1995e: 41, 54; Cemâlüddîn, 2002: 85-86; Çetinkaya, 2003: 15-18; Ferruh, 1983: 378; Taş, 2017:

2-7; et-Tevhîdî, 1929: 45-46, 2003: 162-63). Bunların 960-970 yılları arasında kaleme aldıkları İhvân-ı Safâ Risâleleri (bk. Masûm, 1998: 60-65.), o döneme kadar ortaya konulan çeşitli ilimlerden bahseden ansiklopedik bir eser mahiyetini arz etmektedir. (Çetinkaya, 2003: 14) Söz konusu eserlerde din ile felsefenin uzlaştırılması amaç edinilmiştir. Bu anlamda hem dinî ilimlere hem de felsefî ilimlere önem verilmiş, dinî öğretiler felsefî ilkelerle kanıtlanmaya çalışılmıştır. İhvân-ı Safâ, açıkça herhangi bir mezhebe taassupla bağlı olmadıklarını, mezheplerinin tüm mezhepleri kapsadığını iddia etmekte, (Ferruh, 1983: 392-93; İhvân-ı Safâ, 2014a: 131; İhvân-ı Safâ, 1992a: 167-68) ancak risâlelerdeki ifadelerinden, aşırı olmamakla birlikte Şîî oldukları veya onlara sempati duydukları anlaşılmaktadır. (İhvân-ı Safâ, 2014b: 128, 169, 2014a:118-19; İhvân-ı Safâ, 1992b: 154, 211, 1992a: 147-48, 195) Bununla birlikte Sünnîlerin inanç ve düşüncelerine yönelik açıkça düşmanlık etmemekte, hatta birçok konuda Sünnîlerin görüşleriyle uyuşan birtakım görüşler savunmaktadırlar. Ayrıca benimsemiş oldukları dinî ve felsefî görüşlerini kanıtlayıp meşrulaştırma adına yerine göre Kur'ân ayetlerini bâtinî şekilde yorumlamaktan çekinmemektedirler.

İhvân-ı Safâ'dan yaklaşık yüz yıl sonra yaşayan Gazzâlî (1058-1111) ise Büyük Selçuklu Devleti'nin Veziri Nizâmülmülk tarafından kurulan Bağdat Nizâmiye medreselerinin baş müderrisliğine getirilen ve bu medreselerin müfredatını oluşturan kişi olması bakımından önem arz etmektedir. Nizâmiye medreselerinin sistemi ve müfredatı, günümüze kadar devam edegelen Sünnî İslam dünyasındaki medrese geleneğinin esasını oluşturması bakımından da önem arz etmektedir. (Gürüz, 2016: 62-70; Özaydın, 2007: 188-91) Bu anlamda hem İhvân-ı Safâ hem de Gazzâlî'nin ilimler tasnifi ile ilgili yaklaşımları, incelemeyi ve mukayese edilmeyi hak eden bir konu niteliğini taşımaktadır.

İslam dünyasında detaylı ilimler tasnifi, Câbir b. Hayyân (öl. 815) ile başlamış, Kindî, Fârâbî, İhvân-ı Safâ ve Gazzâlî gibi düşünürlerin çalışmalarıyla devam etmiştir. Bu tasniflerde genel olarak konu veya yöntem merkezli bir yaklaşım sergilenmiştir. (Bk. Türker, 2011: 533-34) Örneğin bu tasniflerde dinî ilimler ile felsefî ilimler veya aklî ilimler ile naklî ilimler ya da dünyevî ilimler ile uhrevî ilimler şeklindeki tasniflere rastlamaktayız. Biz önce İhvân-ı Safâ'nın, ardından Gazzâlî'nin ilimler tasnifine değinecek, sonra da bu iki tasnif arasındaki benzerlik ve farklılıkları değerlendirmeye çalışacağız.

1. İHVÂN-I SAFÂ'NIN İLİMLER TASNİFİ

İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifi, bir yandan yaşadıkları dönemde Müslümanların ilmî hayatlarını yansıtan genel bir panoramasını sunmakta, diğer yandan eksik de olsa Antik Yunan dünyasının ilimlerle ilgili bir resmini takdim etmektedir. (Bk. Ferruh, 1990: 337; Çetinkaya, 2003: 60)

İhvân-ı Safâ, ilimler tasnifinde, Orta Çağ'da genel kabul gören trivium (gramer, belagat, mantık) ve quadrivium (matematik, geometri, astronomi ve müzik) şeklindeki basit ilimler tasnifini aşarak genel anlamda pratik ilimler, dinî ilimler ve felsefî-hakiki ilimler olmak üzere üçlü bir tasnife başvurmuş, bunları da kendi içlerinde sınıflandırmıştır. (Bk. İhvânu's-Safâ, 1992a: 266; 1995e: 58-59; İhvân-ı Safâ, 2012a: 181; 2016e: 67). İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifi metodu, Antik Yunan felsefesi ilimler tasnifi metoduna yakındır. (Ferruh, 1983: 383) Ancak İhvân, daha çok insan merkezli bir ilimler tasnifine başvurmaktadır. (Filiz, 1999:66)

İhvân-ı Safâ, kendilerinden sonra A. Comte'un yaptığı gibi ilimleri basitten karmaşığa doğru bir sıralamayı takip etmiştir. (İzmirli, (1930: 39; Ülken, 1993:43; Bolay, 1997: 208; Çetinkaya, 2003: 62) İhvân'ın tasnifini aşağıdaki şekilde sistemleştirmek mümkündür.

- 71 -

A. Pratik İlimler (el-Ulûmu'r-Riyâziyye):

Dünya hayatının geçim meselelerini ilgilendiren bu ilimler, dokuz çeşittir.

1. Okuma-yazma.
2. Dil ve gramer (lûgat, nahiv).
3. Hesap ve iş muameleleri.
4. Şiir ve arûz.
5. İyi ve kötü kehanete dair doktrinler.
6. Sihir ve simya.
7. İş ve el sanatları, zanaatlar.
8. Ticaret, alış-veriş, tarım ve üretim.
9. Siyer ve tarih. (İhvân-ı Safâ, 2012a: 181, 2016e: 67-68; İhvânu's-Safâ 1992a: 266-67, 1995e: 59)

B. Dinî/Şer'î İlimler (el-Ulûmu's-Şer'îyye):

Nefisleri ıslah etme ve ahiret hayatını kazanma amaçlı olan bu ilimler, altı çeşittir.

1. Vahiy ilmi (el-ilmu't-tenzil).
2. Tefsir/yorum ilmi (el-ilmu't-te'vil).
3. Hadis/Rivayet ilmi (el--ilmu'r-rivâyet ve'l-ahbâr).
4. Fıkıh ilmi (el-ilmu'l-fıkıh ve's-sünen ve'l-ahbâr).
5. Tasavvuf ilmi (el-ilmu't-tezkâr ve'l-mevâiz ve'z-zühd ve't-tasavvuf).
6. Rüya tabirleri ilmi (el-ilmu't-te'vil ve'l-menâmât). (İhvân-ı Safâ, 2012a: 181, 2016e: 68; İhvânü's-Safâ, 1992a: 267, 1995e: 59)

C. Felsefî İlimler (el-Ulûmu'l-Felsefiyye):

1. Matematik ilimler (er-Riyâziyyât):

- ✓ Aritmetik/sayılar ilmi (el-ilmu'l-aded).
- ✓ Geometri (el-ilmu'l-hendese).
- ✓ Mûsikî (el-ilmu't-te'lif).
- ✓ Astronomi (el-ilmu'n-nücûm). (İhvân-ı Safâ, 2012a: 181; 2016e: 60; İhvânü's-Safâ, 1992a: 78-79, 267-68; 1995: 68-69)

2. Mantık ilimleri (el-Mantikiyyât):

- ✓ Şiir.
- ✓ Hitabet.
- ✓ Cedel.
- ✓ Burhan.
- ✓ Mugalata Sanatı. (İhvân-ı Safâ, 2012a: 181-82, 2016e: 69-70; İhvânü's-Safâ, 1992a: 79vd., 268-69, 1995e: 60-61)

3. Tabiat ilimleri (et-Tabiiyyât):

- ✓ Madde/heyûlâ, form/suret, zaman, mekân ve hareketi kapsayan cisimlerin ilkelerine dair ilimler (el-ilmü'l-mebâdiü'l-cismâniyye).
- ✓ Gökler âleminde, yıldız ve gezegenlerin cevherinden ve feleklerinden bahseden ilimler (el-ilmu's-semâ ve'l-âlem).
- ✓ Esas ilkeleri dört unsur (ateş, hava, su ve toprak) olan oluş ve bozuluşu konu edinen ilim (el-ilmu kevnî ve'l-fesâd).
- ✓ Hava olayları/meteoroloji ilmi (el-ilmu havâdisi'l-cevv).
- ✓ Mineraloji/madenler ilmi (el-ilmu'l-meâdin).
- ✓ Botanik/bitkilerin ilmi (el-ilmu'n-nebât).

- ✓ Zooloji/hayvan ilmi (el-ilmu'l-heyevân). (İhvân-ı Safâ, 2012a: 183-84; İhvânu's-Safâ 1992a: 270-72)

4. Metafizik İlimler (el-İlâhiyat):

- ✓ Allah ve O'nun sıfatlarına dair ilimler (ma'rifetullah).
- ✓ Metafizik âleme dair ilimler (el-ilmu'r-Rûhâniyyât).
- ✓ Nefis/ruh bilgisi (el-ilmu'n-nefsâniyyât).
- ✓ Siyaset bilimi (el-ilmu's-siyâse).
 - Nebevî siyaset.
 - Krallık/devlet siyaseti.
 - Genel siyaset.
 - Özel siyaset.
 - Kişisel siyaset.
- ✓ Ahiret hayatının mahiyetine dair ilimler (el-ilmu'l-meâd). (Bk. İhvân-ı Safâ, 2012a: 184-85; İhvânu's-Safâ, 1992a: 48-49, 266-74, 1995:43, 58-60; Çetinkaya, 2019: 85-87; Ferruh, 1983: 383; Meçin, 2014: 441-42; Nasr, 1985: 51-52; Uysal, 1998: 28-33)

- 73 -

2. GAZZÂLÎ'NİN İLİMLER TASNİFİ

Gazzâlî, farklı eserlerinde farklı ilimler tasnifini yapmaktadır. Biz burada onun Risâletü'l-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, Risâletü'l-Ledüniyye, el-Munkız Mine'd-Dalal ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn adlı eserlerini dikkate alacak, söz konusu eserlerde başvurulan farklı ilimler tasnifine dikkat çekeceğiz.

A. “Risâletü'l-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl” Adlı Eserdeki Tasnif

Bu eserde iki farklı tasnif yapılmaktadır. Birinci tasnif şöyledir: (Gazzâlî, 1993: 8-9. Ayrıca bk. Çınar, 2014: 45-46)

1. Sadece Akli İlimler

- ✓ Hesap/aritmetik.
- ✓ Hendese/Geometri.
- ✓ Nücûm/Astronomi.

2. Sadece Nakli İlimler

- ✓ Tefsir.
- ✓ Hadis.
- ✓ Hitabet.

3. Hem Akî Hem de Nakî İlimler

- ✓ Fıkıh.
- ✓ Usûlü'l-Fıkıh.

Risâletü'l-Mustasfâ'daki ikinci tasnif şöyledir: (Gazzâlî, 1993: 12-17)

1. Akî İlimler

- ✓ Küllî İlimler.
- ✓ Cüz'î İlimler.

2. Şer'î/Dinî İlimler

- ✓ Küllî İlimler.
 - Kêlâm.
- ✓ Cüz'î İlimler
 - Fıkıh.
 - Usûl-ı Fıkıh.
 - Hadis.
 - Tefsir.
 - İlm-i Bâtın.

- 74 -

B. “Risâletü'l-Ledüniyye” Adlı Eserdeki Tasnif

1. Dinî/Şer'î İlimler (el-Ulûmü's-Şer'iyye).

- ✓ Aslî İlimler (Tevhit ilimleri).
- ✓ İkincil İlimler (Furu' ilimler).

2. Akî İlimler (el-Ulûmü'l-Akliyye).

- ✓ Riyâzî ve Mantıkî İlimler.
- ✓ Tabîî İlimler.
- ✓ İlâhî İlimler. (Gazzâlî, 2010: 51-55)

Gazzâlî, tasavvuf ilminin, Rabbanî öğretime tabi olan vahiy ve ilhamla desteklendiğini, bu nedenle diğer tüm ilimlerden üstün ve değerli olduğunu iddia etmektedir. (Gazzâlî, 2010: 56-62. Ayrıca bk. Çınar 2014: 47-48)

C. “El-Munkız Mine’-d-Dalal” Adlı Eserdeki Tasnif

Bu eserde sadece “Aklî-Felsefî İlimler” ele alınmış ve şöyle tasnif edilmiştir. (Bk. Gazzâlî, 1989: 29-42)

- ✓ Riyâzî İlimler.
 - Hesap/Aritmetik.
 - Hendese/Geometri.
 - İlmu’l-Hey’et/Astronomi).
- ✓ Mantıkî İlimler.
- ✓ Tabîî İlimler.
- ✓ İlâhî İlimler.
- ✓ Siyaset İlmi.
- ✓ Ahlak İlmi.

D. “Risâletü’l-Ledünniyye” Adlı Eserdeki Tasnif

1. Şer’î/Dinî İlimler

- ✓ Usûl (İlmî).
 - Tevhid.
 - Tefsir.
- ✓ Fürû (Amelî).
 - Hakullah (İbadetler).
 - Hakû’l-İbâd (Muamelat).
 - Hakku’n-Nefs (Ahlak).

2. Aklî İlimler

- ✓ Riyâzî.
- ✓ Tabîî.
- ✓ Mevcudat (Varlık) Araştırması.

E. “İhyâu Ulûmi’-d-Dîn” Adlı Eserdeki Tasnif

Bu eserde ilimler üç farklı şekilde tasnif edilmektedir.

Birinci Tasnif:

1. Farz-ı ayn ilimler.
2. Farz-ı kifaye ilimler.

İkinci Tasnif:

1. Dinî/şer'î ilimler.

✓ Övülen ilimler.

- Usûl: (Kitap, sünnet, icma-ı ümmet ve asar-ı sahabe ilimleri).
- Fûru: (Mükâşefe, muamele ilimleri (ahiretle ilgili); fıkıh ilmi (dünyevî işlerle ilgili).
- Hazırlayıcı ilimler: (Lügat ve nahiv vb. ilimler).
- Tamamlayıcı ilimler: (Kıraat, tefsir, hadis usulü ve fıkıh usulü ilimleri).

✓ Yerilen ilimler.

- Kelâm.
- Fıkıh.

2. Dinî/şer'î olmayan ilimler.

- ✓ Övülen ilimler: (Tıp, hesap, rençberlik, dokumacılık, siyaset vb. ilimler).
- ✓ Yerilen ilimler: (Sihir, tılsım ve yıldız ilimleri (nücûm) gibi ilimler).
- ✓ Mübah görülen ilimler: (tarih ve şiir gibi ilimler) .

Üçüncü Tasnif:

1. Övülen ilimler.

2. Yerilen ilimler.

3. Mübah görülen ilimler. (Gazzâlî, 2002: 43-51, 57-62, 77-83. Ayrıca bk. Türker, 2011: 548-549)

Gazzâlî, dinî/şer'î ve dinî/şer'î olmayan ilimleri, övülen ve yerilen ilimler olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Mübah olarak adlandırdığı ilimleri ise sadece dinî/şer'î olmayan ilimler içinde tasnif etmektedir.

3. DEĞERLENDİRME

Gazzâlî, İhvân-ı Safâ Risâlelerini okumuş, bazı konularda onların görüşlerine benzer görüşler savunmuştur. (Bk. Karlığa, 1981: 26; Sunar, 1980: 18; Taylan, 1994: 31; Çetinkaya, 2003: 94-95; Bozkurt, 2012: 123; Taş, 2017: 28-29) Örneğin İhvân-ı Safâ gibi züht ve verâ gibi tasavvufî ilkeleri önemsemiş, her bilginin her yerde, herkesle paylaşılması gerektiğini savunmuştur. (Gazzâlî, 1994: 14-15, 1996: 88, 269, 335; Taş, 2017: 10-11; Taş ve Dölek, 2017: 274) Duyu organlarımızın kusurlu oluşu, dolayısıyla duyuusal verilere dayalı bilginin güvenilirliği bağlamındaki sıkıntılar konusunda

İhvân'ın dile getirdiği görüşlere benzer görüşleri dillendirmiştir. (Bk. Gazzâlî, 1994: 17-23). Yine İhvân gibi toplumdaki insanları avâm ve havâs olarak ikiye ayırmıştır. (Gazzâlî, 1994: 15, 1996: 117, 155, 202, 205-6, 241, 270, 278, 292, 2005: 126, 179) Kur'ân ayetlerinin ve hadis rivayetlerinin zâhirî ve bâtınî yorumu muhtaç olduğunu savunmuş; zâhir ile bâtın arasındaki ilişkiyi, öz ile kabuk arasındaki ilişkiye benzetmiştir. (Gazzâlî, 1994: 24, 50, 1996: 273, 283) Buna rağmen Gazzâlî, felsefî ve bâtınî yorumlara dayalı birtakım görüşlerinden dolayı İhvân-ı Safâ'yı eleştirmiş ve risâlelerinin okutulmaması gerektiğini savunmuştur. (Bk. Gazzâlî, 1989: 39-42, 54-55)

İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifinin Gazzâlî'nin ilimler tasnifine göre daha sade, anlaşılır, sistematik ve tutarlı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Gazzâlî, farklı eserlerinde farklı tasniflere başvurmakta, bazen söz konusu tasniflerde ilimlerin yerlerini değiştirmektedir. Örneğin Bir yandan bütün dinî/şer'î ilimlerin övülen ilimler olduğunu ifade etmekte, kelâm ve fıkıh ilmini de bu kapsamda tasnif etmektedir. Diğer yandan mantık ve tabiat gibi meselelerle de ilgilenmesi, tartışma, gösteriş, makam ve şöhret gibi şeylere yöneltme ihtimali nedeniyle kelâm ilmini; dünyevi problemlerle ilgilenmesi bakımından fıkıh ilmini, ahiret ilimlerinden ayırıp onlardan daha az değerde görmektedir. Dolayısıyla bir bakıma onları, yerilen dinî ilimler arasında tasnif etmektedir.

- 77 -

Gazzâlî, fıkıh ilminin önemini anlatırken İhvân'ın din ile devlet/siyasi otorite arasındaki ilişki bağlamındaki görüşlerini (İhvânü's-Safâ, 1992c: 495; İhvân-ı Safâ, 2014c: 395) tekrarlamakta, İhvân gibi din ile siyasi otoritenin kardeş olduğunu, her birinin diğeri sayesinde ayakta durabildiğini, dolayısıyla her ikisinin birbirine muhtaç olduğunu savunmaktadır. Gazzâlî, devletin dini koruduğunu, dinin de fıkıh ilmi vasıtasıyla devletin nizamını kurup düşmanlıklara dair problemleri ve hak ihlallerini halletmede devlete yardım ettiğini ifade etmektedir. (Bk. Gazzâlî, 2002: 51-52)

İhvân, ilimler arasında herhangi bir ayırım yapmamakta, bütün ilimleri değerli görmektedir. Bununla birlikte öğretim sürecinde ilimleri sıralamakta, bazı ilimlerin bazı ilimlerden önce öğrenilmesi gerektiğini savunmaktadır. Örneğin sırasıyla matematiksel ve eğitsel ilimler, mantık ilimleri, tabiat/fiziksel âlemle ilgili ilimler ve metafizik/teoloji ilimlerinin öğrenilmesi gerektiğini savunmaktadır. (Bk. İhvânü's-Safâ, 1992a: 266 vd.) Gazzâlî ise ilimleri öncelikle dinî/şer'î ve dinî/şer'î olmayan ilimler olarak tasnif etmekte, dinî/şer'î ilimlerin öğrenilmesini gerekli görmektedir. Dinî/şer'î olmayan ilimleri ise

övülen, yerilen ve mübah görülenler olmak üzere üç kısma ayırmakta, övülen ilimlerin öğrenilmesini farz-ı kifâye, yani ihtiyacı giderebilecek kadar birilerinin öğrenmesini yeterli görmektedir. Mübah olarak tasnif ettiği ilimlerin öğrenilmesine karşı çıkmamakla birlikte onları zaruri kabul etmemekte, bir bakıma öğrenilmeye değer görmemektedir. Yerilen ilimler sınıfında tasnif ettiği ilimlere gelince, onları zararlı görmekte, kesinlikle öğretimine müsaade edilmemesi gerektiğini savunmaktadır.

İhvân, felsefî ilimleri “hakiki/gerçek ilimler” olarak adlandırmakta, Allah’ın zatı, sıfatları ve varlık âlemiyle ilişkisi konularını kapsayan ilimleri (marifetullah), bu ilimlerin ilk sırasına yerleştirmektedir. Yine bu ilmin içinde yer verdiği “siyaset ilimleri” kısmının ilk bölümünü “nebevî siyaset ilmi” olarak adlandırdığı nübüvvete dair ilimlerine ayırmaktadır. Bununla birlikte ölüm sonrası yeniden diriliş, hesap, ödül ve ceza konularını içeren ahiret hayatına dair ilimleri de bu ilimler içinde tasnif etmektedir. Dolayısıyla İhvân, ayırım yapmaksızın düşünce ve inanca dair tüm ilimleri felsefî ilimler içinde tasnif etmekte ve onları “en yüce ilimler” olarak adlandırmaktadır. Bu anlamda onların eğitim-öğretimini, en son hedef ve en yüce gaye olarak takdim etmektedir.

Gazzâlî ise felsefeyi bağımsız bir ilim olarak görmemesine ve felsefî ilimlere hoş bakmamasına rağmen İhvân-ı Safâ’ya benzer şekilde bir felsefî ilimler tasnifi yapmaktadır. Özellikle İhvân gibi Allah’ın varlığı, birliği, sıfat ve fiillerine dair ilimleri ve peygamberin siyasetini/yönetim şeklini ele alan ilmi felsefî ilimler içinde tasnif etmesi dikkat çekmektedir.

Gazzâlî, felsefeyi bağımsız bir ilim olarak değil de bir grup ilmin ortak ismi olarak değerlendirmektedir. Onun düşüncesine göre felsefî ilimlerin birincisi, hendese/geometri ve hesap/aritmetik ilimleridir. Bunlarda ifrata girerek kınanmış ilimlere yönelenler, bu ilmi öğrenmekten men edilmelidir. İkincisi, mantık ilmidir ki o da kelâm ilmi içinde yer almaktadır. Üçüncüsü, ilahiyat ilimleridir. O da Allah’ın zatı ve sıfatlarından bahsettiği için o da kelâm ilmi içinde yer almaktadır. Dördüncüsü ise tabiiyyât ilimleridir ki bunlardan bir kısmı din ve şariat ile uyuşmayan cahilane şeylerdir. Bu tür bid’at olan ilimlerle uğraşan bidatçıların, halkın genelini oluşturan avâm kesimi kandırmaması için Kelâm ilminin öğrenilmesi farz-ı kifâye olmuştur. Eğer bidatçılar olmasaydı kelâm ilmine ihtiyaç olmayacaktı. Nitekim sahabe devrinde sadece Kur’ân ve sünnet aktif olduğu için kelâm ilmine ihtiyaç olmamıştır. Kelamcılar, münazara ve müdafaayla yetinip ahiret

yoluna girmedikçe ve kalplerini düzeltmedikçe asla din âlimlerinden sayılamazlar. Kelamcının dindeki yeri, avâm tabakasının yeri gibidir. Bununla birlikte avâmın akidesini bidatçıların şüphelerinden koruyan kelâm ilmidir. Aynı şekilde fakihler de mazlumin hakkını korumaktadır. Bu nedenle kelamcı ve fıkıhçılar, bu ümmetin faziletli âlimlerindendir. Allah'ın katındaki en değerli yaratıklar da onlardır. Kelamcı ve fakihe değer kazandıran sadece ahiret ilimleridir. Nitekim sahabe bu ilimlerle uğraşmamıştır. Kelamcı ve fakihlerin halkın arasında meşhur olmaları, onların Allah katında da faziletli ve üstün oldukları anlamına gelmemektedir. (Gazzâlî, 2002: 63-65; Türker, 2011: 550)

Anlaşıldığı üzere Gazzâlî, bir yandan felsefeyi bağımsız bir ilim olarak değerlendirmemekte, diğer yandan ona, dört farklı ilmi kapsayan üst bir konum tahsis etmektedir. Onun felsefi ilimler tasnifi, İhvân-ı Safâ'nın ilimler tasnifine benzemektedir. Nitekim o da İhvân gibi ilahiyat ilimlerini ve onun kapsamında yer alan Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili ilimleri felsefi ilimler içinde saymaktadır. Ancak felsefi ilimleri, genel anlamda bid'at olarak yorumlamakta, kelâm ilminin bunun içinde yer alan gerekli ilimleri kapsadığını belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle felsefi ilimlerin tahsilinin gerekli olmadığını, zaten onun kapsamında olup tahsil edilmesi gereken mantık ve ilahiyat gibi kısımların kelâm ilmi tarafından ele alındığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla bir bakıma felsefi ilimlerden kaynaklanan zararlı kısımları bertaraf etme vazifesini üstlenmesi nedeniyle kelâm ilmini övmekte, bu vazifeyi üstlenen kelâmcıların Allah katında en değerli varlıklar olduğunu iddia etmektedir. Buna karşılık, kelâmcılar ile fıkıhçıları, dinî ilimlerle meşgul olmadıkça din âlimleri arasında saymamaktadır. Hatta kelâmcıları avâm arasında saymaktadır.

- 79 -

Hem İhvân hem de Gazzâlî, ilimler tasnifinde ahiret hayatına hazırlık yapmaya hizmet etme amacını önemli bir ölçüt olarak kabul etmektedirler. Bununla birlikte İhvân'ın daha çok aklî ilkeleri, Gazzâlî'nin ise daha çok dinî/şer'î ilkeleri merkeze aldığını söylemek mümkündür. İhvân, bütün ilimleri değerli görmekte ve sahiplenmektedir. Gazzâlî ise bazı ilimleri dinî olmayan ilimler olarak tasnif etmekte, dolayısıyla onlara mesafe koymakta, onların tahsilinin yasaklanması gerektiğini savunmaktadır.

SONUÇ

İslam âlimleri, Hz. Muhammed'in vefatından sonra sosyal, siyasal ve iktisadi şartların değişmesiyle birlikte karşılaşılan problemleri çözmek için uğraşmış, Kur'ân ayetlerini ve

hadis rivayetlerini yorumlamaya çalışmışlardır. Bunun neticesinde siyasî, itikâdî ve fikhî mezhepler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ilk yıllardan itibaren Yahudi ve Hristiyan düşüncesiyle, H. II. Yüzyıldan itibaren de Hint, İran, Süryani ve Yahudi kültürleriyle karşılaşmış, dolayısıyla onlardan gelebilecek birtakım olumsuz etkilere karşı bir takım ilmî faaliyetlerin içine girmişlerdir. Özellikle Farsça, Süryanice ve Yunancadan bazı eserlerin tercümesiyle birlikte H. II. Yüzyıldan itibaren İslam toplumunda büyük bir ilmî faaliyet başlamıştır. Bu dönemde yapılan ilmî faaliyetlerden birisi de ilimler tasnifi ve değerlendirmesi olmuştur.

Câbir b. Hayyân ile başlayan, Kindî ve Fârâbî ile devam eden bu faaliyete İhvân-ı Safâ ve Gazzâlî de aktif bir şekilde katılmışlardır. İhvân'dan yaklaşık yüz yıl sonra dünyaya gelen Gazzâlî, onların risâlelerini incelemiş, savundukları birtakım bâtınî ve felsefî düşünceleri nedeniyle onları eleştirmiş, risâlelerinin okutulmaması gerektiğini savunmuştur. Buna rağmen bazı konularda onların savunduğu birtakım görüşlerini benimseyip savunmuştur. Nitekim ilimler tasnifi ve değerlendirmesinde de bazı yönleriyle onlardan farklı görüşler savunmuş, bazı yönleriyle de benzer görüşler dile getirmiştir.

İhvân ile Gazzâlî, ilimlerin ahiret hayatına hizmet etme amacını taşıması ve ilimlerin öğrenilmesinde tedrici bir metoda başvurulması gerektiği konusunda benzer görüşler savunmaktadırlar. Bununla birlikte felsefî ilimlerin tasnifinde birbirine yakın bir tasnife başvurmaktadırlar. Ancak bazı ilimlerin işlevi, değeri ve önemi konusunda farklı görüşler ileri sürmektedirler. İhvân, bütün ilimlerin ilahiyat ilimlerine ulaşmak için birer basamak olduğunu, dolayısıyla hepsinin ahirete hazırlık amacına hizmet ettiğini, bu nedenle hepsinin değerli ve önemli olduğunu savunmaktadır. Gazzâlî ise ilimleri; dinî ve dinî olmayan, farz-ı ayn ve farz-kifâye; övülen, yerilen ve mübah görülenler olmak üzere farklı şekillerde tasnif etmektedir. Dolayısıyla bazı ilimlerin faydasız, hatta zararlı olduğunu, bu nedenle söz konusu ilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesinin yasaklanması gerektiğini savunmaktadır. Kanaatimize göre ilimler tasnifi ve değerlendirmesi konusunda İhvân-ı Safâ, Gazzâlî'ye göre daha sistematik ve tutarlı bir tutum sergilemiştir.

Çalışma alanımızın kapasitesi nedeniyle İhvân-ı Safâ ile Gazzâlî'nin eğitim-öğretim süreci hakkındaki görüşlerini değerlendiremedik. Dolayısıyla bu konuda da bağımsız bir akademik çalışmaya ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Bolay, S. H.. (1997). *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Bozkurt, Ö. (2012). “İhvân-ı Safâ’da Aritmetik, Geometri ve Felsefe İlişkileri”. *Kaygı*, 18: 123-152.
- Cemâlüddîn, N. (2002). *Felsefetü’l-terbiyye İnde İhvâni’s-Safâ*. Kahire: Daru’l-Kitabi’l-Mısırî.
- Çetinkaya, B. A. (2003). *İhvân-ı Safâ’nın Dinî ve İdeolojik Söylemi*. Ankara: Elis Yayınları.
- Çetinkaya, B. A. (2019). “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Bilimler ve Tasnifi.” Ed. İ. Özcoşar vd., *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*. (ss. 79-113), Ankara: Divan Kitap.
- Çınar, S. (2014). *Fârâbî’den Taşköprizâde’ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*. Yayınlanmamış Y. Lis. Tezi. F. S. Mehmet V. Ün. Medeniyetler İttifakı Ens.
- De Boer, T. J. (1960). *İslâm’da Felsefe Tarihi*. Ankara.
- et-Tevhîdî, E. H. (1929). *El-Mukâbesât*. Mısır: el-Mektebet-ül-Bihariye.
- et-Tevhîdî, E. H. (2003). *El-İmtâ’ ve’l-Müânese*. Beyrut: el-Mektebetü’l-Unsûriye.
- el-Yazıcı, K., ve Antan, K. (1990). *A’lâmü’l-Felsfeti’l-Arabiyye*. Beyrut: Mektebetu Lübnan.
- Fahri, M. (1987). *İslâm Felsefesi Tarihi*. İstanbul: İklim Yay.
- Ferruh, Ö. (1983). *Târihü’l-Fikri’l-Arabî İlâ Eyyâmi İbn Haldûn* (4. bs). Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn.
- Ferruh, Ö. (1990). "İhvân-ı Safâ", *İslam Düşüncesi Tarihi*. İ. Kutluer (çev.), M. M. Şerif (editör), C. I. İstanbul. İnsan Yayınları.
- Filiz, Ş. (1999). "İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsan Sorunu", *Makâlât*. 2:21-68
- Gazzâlî, M. (1989). *el-Munkızu Min-ad-Dalal*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gazzâlî, M. (1994). *Mişkâtü’l-envâr*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Gazzâlî, M. (1996). *Mecmuâtü Resâilü İmâmü’l Gazzâlî*. Beyrut: Daru’l-Fikir.

- Gazzâlî, M. (2002). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. C. I. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazzâlî, M. (2005). *el-Maksadü'l-Esnâ (Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi)*. İstanbul: Feriât Yayınları.
- Gazzâlî, M. (2010). *Yol, Bilgi ve varlık (Eyyûhe'l-Veled-Ledünnî İlim Risalesi-Mişkatü'l-Envar)* A. C. Köksal (çev.), 4. bs). İstanbul: Sufî Kitap Yay.
- Gürüz, K. (2016). *Medrese v. Üniversite*. İstanbul: Ka Kitap.
- İhvân-ı Safâ. (2012a). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. C. I. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (2013b). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. C. II. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (2014c). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. C. III. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (2014d). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. C. IV. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (2016e). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. C. V. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İhvânu's-Safâ. (1992a). *Resâilu İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ*. C. I. Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye.
- İhvânu's-Safâ. (1992b). *Resâilu İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ*. C. II. Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye.
- İhvânu's-Safâ. (1992c). *Resâilu İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ*. C. III. Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye.
- İhvânu's-Safâ. (1992d). *Resâilu İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ*. C. IV. Beyrut: Dâru'l-İslâmiyye.
- İhvânu's-Safâ. (1995e). *Risâletu'l-câmia', el-câmia'tu'l-câmia'*. C. V. Beyrut-Paris: Menşûrâtu Üveydât.
- İzmirli, İ. H. (1930). "İslâm'da Felsefe Cereyanları-III". *DİFM*, 3 (12): 21-40
- Karlığa, B. (1981). "Gazzâlî ve Tehâfüt el-Felâsife". *Tehâfüt el-Felâsife*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Koç, A. (1996). *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ün. SBE, İstanbul.
- Masûm, F. (1998). *İhvânu's-Safâ, Felsefetuhüm ve Gâyetuhüm*. Şam: Daru'l-Meda.

- Meçin, M. (2014). "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması". *Dicle Ün. İFD*, 16 (1), 427-458.
- Nasr, S. H. (1985). *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*. N. Şişman (çev), İnsan Yay.
- Özaydın, A. (2007). "Nizâmiye Medresesi". *DİA* (C. 33, ss. 188-191). TDV.
- Sunar, C. (1980). *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*. Ankara Ün. İF Yay.
- Taş, Nusret. (2017). *İhvan-ı Safa Risalelerinde Kötülük Problemi*. Fırat Ün. SBE, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Elazığ.
- Taş, N. ve Dölek, H. (2017). "X. Yüzyılın Bilimler Akademisi: İhvân-ı Safâ Teşkilatı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22(1):271-286.
- Taylan, N. (1994). *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*. İstanbul: MÜİF Yay.
- Türker, Ö. (2011). "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi* 3(22):533-556.
- Uysal, E. (1998). *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*. İstanbul: MÜİFV Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1961). "İslam'da Akademiler ve Medreseler". *Eğitim Hareketleri Dergisi*, 78: 12-22.
- Ülken, H. Z. (1993). *Eski Yunan'dan çağdaş düşünceye doğru İslam felsefesi kaynakları ve etkileri*, İstanbul: Cem Yayınları.